

УДК 903.532:903.022:572](477.53)"11/18"

В. В. Шерстюк, А. В. Артем'єв

(м. Полтава)

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ІСТОРИЧНОМУ АРЕАЛІ КРЕМЕНЧУКА¹

Нещодавно в історичному ареалі міста Кременчук Полтавської області проводилися принагідні наглядові дослідження, пов'язані з прокладанням лінії водогону. Зафіксовані місця розміщення 6 комплексів, які, в перспективі, можуть стати об'єктами майбутніх розкопок. 5 із них належать спорудам XVIII ст., і лише один – XII ст.

Ключові слова: Кременчук, давньоруський час, козацька доба, фортеця, поховання.

У квітні 2018 р. проводилися заходи з археологічного нагляду за спорудженням нової лінії водопостачання в межах історичного ареалу міста Кременчук Полтавської обл., між територію Придніпровського парку та Придніпровською (кол. залізничною) лікарнею. Власне, документально означені зони й ареали ще не затверджені, а тому означені роботи можуть сприяти їх уточненню для подальшого використання.

Загальна протяжність смуги земляних робіт – майже 200 м, ширина прокладеної траншеї – трохи більше 1 м, глибина – 3,0 м, а часом і глибше. Останній момент значно ускладнював проведення нагляду, як і сипучість місцевого супіщаного ґрунту. Варто зазначити, що місця розміщення пізніх об'єктів (зокрема, котловану споруди кінця XIX – першої третини XX ст.) через структуру заповнення мали схильність до осипання. На щастя, таких комплексів тут було небагато.

Уся ділянка прокладання траншеї розділена на дві умовні частини: траншея 1 (від початку на території лікарні до коліна за межами огорожі, бл. 50 м), та траншею 2 (від означеного коліна до кінця, а саме вул. Генерала Жадова, бл. 150 м) (рис. 1). Траншея 1 дала зовсім небагато матеріалів й об'єктів для аналізу. Це означений котлован новітньої споруди та розміщена поруч яма XVIII–XIX ст. Останню майже не вдалося зафіксувати через осипи, з неї та її околиць (з перевідкладених чи осипаних нашарувань) походить набір знахідок XVII–XVIII ст.

Цікаво, що переважну кількість зразків посуду з цього об'єкту (як і з інших, про що мова буде далі) складали фрагменти димленої кераміки, серед яких уламки макітри, неширокої глибокої миски та ін. (рис. 2). Цікавим виглядає фрагмент світлоглиняної тарілки, декорованої зсередини дзеркала крис відбитком квітового штампу та вкритої зеленою поливою (рис. 3: 5). Серед окремих знахідок – свинцева куля та кресальний кремінець (рис. 3: 6–7).

Загалом, потужність культурних нашарувань на всій смузі пролягання траншеї становить не більше 1,00–1,10 м, і це в тому числі зі врахуванням баласту

¹ Рис. 1, 6 див. на кол. вклейці І.

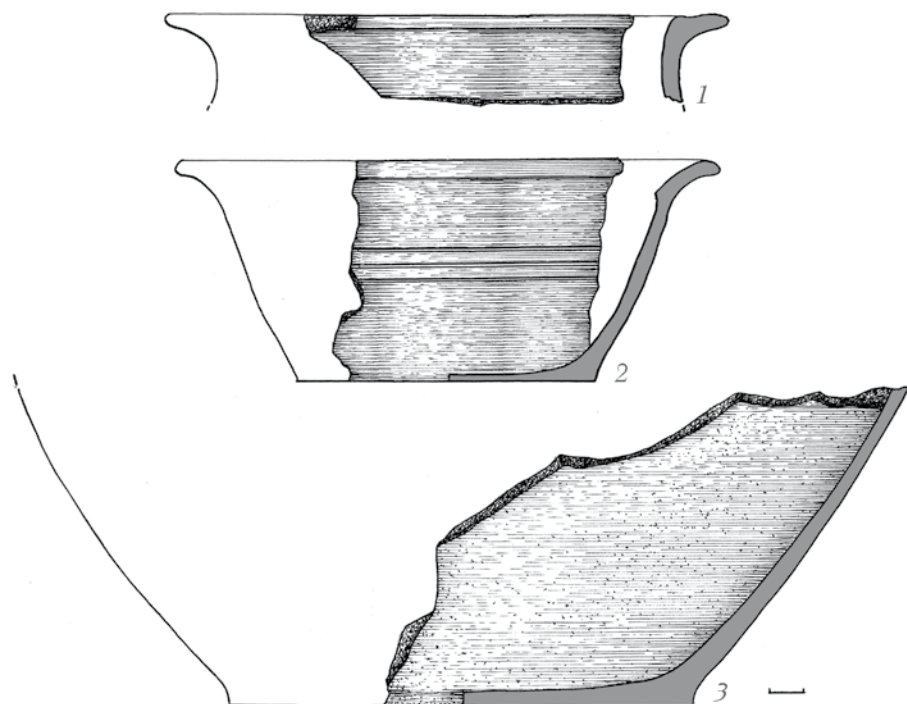

Рис. 2.
Димлена кераміка
з траншеї 1.

XIX–XXI ст. Знахідок у самому культурному шарі поза межами об'єктів також надзвичайно мало. Причиною цього є, як здається, не лише невисока інтенсивність життя саме в цих межах тогочасного міста, а й постійні змиви гумусного і культурного шару під час повеней (можливо, і в западини давніх об'єктів).

До слова, матеріалів доби Давньої Русі в культурному шарі поза межами об'єктів взагалі не було знайдено. Окремі фрагменти або ж тяжіли до об'єкту 1 та трапилися поруч із ним у траншеї 1 (рис. 3: 1–2), або були знайдені у кількох випадках у нижніх частинах заповнення інших об'єктів XVIII ст.: 3 (рис. 7: 1–2) та 4 (рис. 7: 5), тобто, у перевідкладеному стані.

З цієї ж ділянки неподалік об'єкту 1 походить і два фрагменти стінок світлоглиняних горщиків з численними ритованими горизонтальними лініями (рис. 3: 3–4). Це єдині зразки, котрі можна віднести до XVII ст. Відсутність знахідок цього часу може свідчити що, принаймні, в межах замку XVII ст. (де таких матеріалів, а також комплексів мало б бути більше) траншеї водогону не проходили, і замок треба шукати за межами прокладання комунікація (тим паче, що й решток рову зафіксовано також не було).

У межах траншеї 1, ближче до її північного кінця (коліна й переходу в траншею 2), було виявлено **об'єкт 1** давньоруського часу – єдиний комплекс доби розвинутого середньовіччя.

У цій частині розміщена огорожа лікарні, на місці якої, щоб уникнути демонтажу останньої, робітниками було зроблено підземний пробій, верхня ж частина, з культурними нашаруваннями, залишилася збереженою. Зачистка південної стінки останця вказала на наявність окремих фрагментів посуду давньоруської доби та XVII ст. (див. вище), північна ж засвідчила наявність тут краю об'єкту доби розвинутого середньовіччя.

Стратиграфічна ситуація у цій частині виглядала таким чином (з північної сторони): до глибини -0,50 м – баласт Новітньої доби, -0,50-1,00 м – мішаний шар з буди-

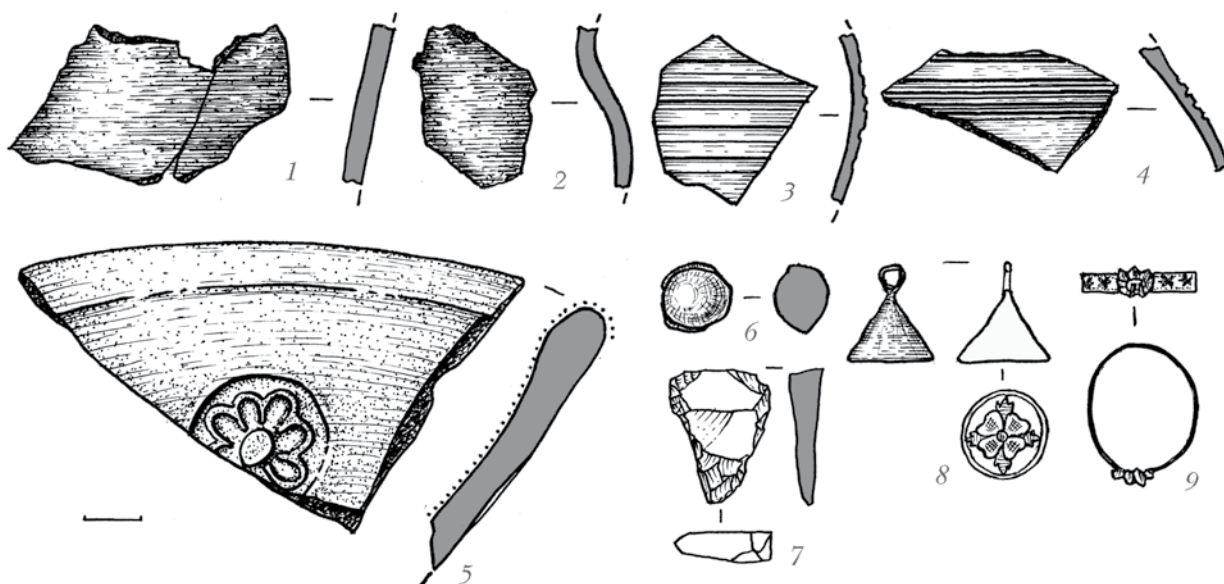

Рис. 3. Окремі знахідки з траншей 1 (1-7) та 2 (8-9).
1-5 – кераміка, 6 – свинець, 7 – кремій, 8 – срібло-?, 9 – бронза.

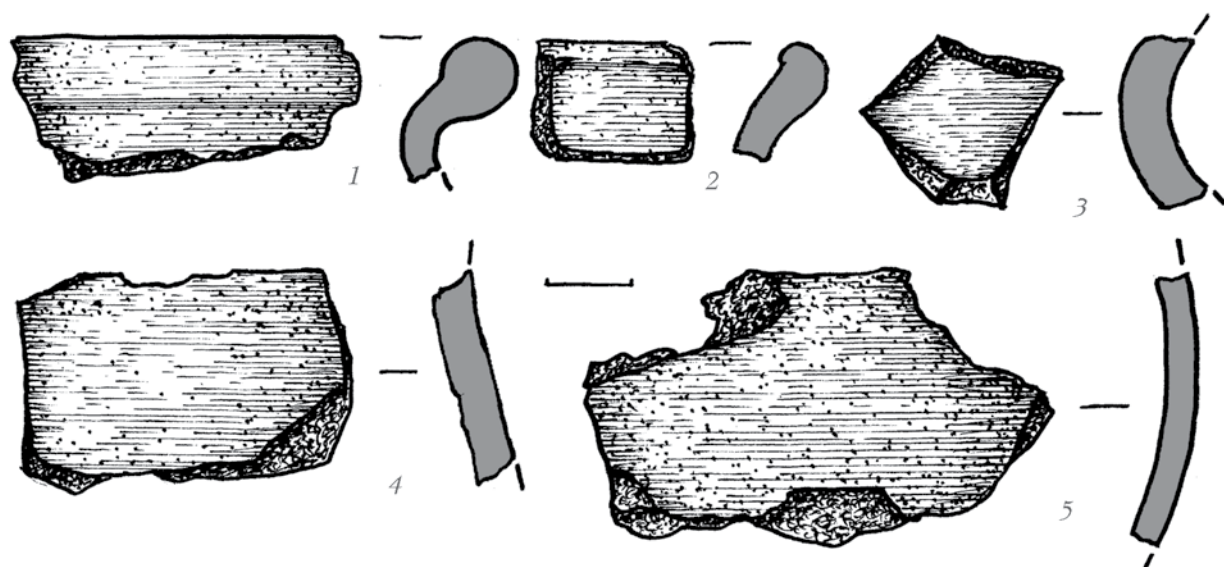

Рис. 4. Кераміка давньоруського часу з об'єкту 1.

вельними рештками (обмазкою, цеглинами, окремими камінцями) XVIII-XIX ст., без датуючих знахідок (власне, культурний шар). Нижче – до глибини -1,30 м простежувалася чорна супіщана лінза вмісту об'єкту, суцільно заповненого окремими досить великими гранітними валунами. Вірогідно, саме такі камені й були рештками розвалу печі давньоруського житла чи якоїсь споруди, синхронної тій, що виявлена під час розкопок 2006 р. [6, с. 87-88].

Керамічні рештки з об'єкту досить характерні: це вінця та стінки горщиків XII ст. (рис. 4). Прирізка для повного дослідження об'єкту не закладалася, адже

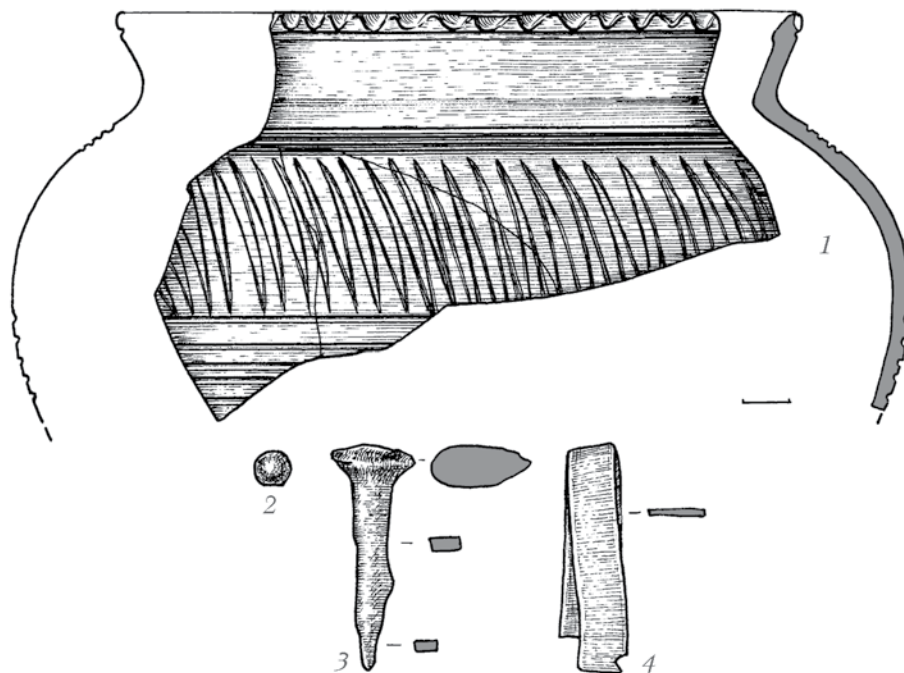

Рис. 5. Об'єкт 2,
знахідки.

1 – кераміка,
2 – свинець, 3 – залізо,
4 – бронза.

йому не загрожувала руйнація, він зберігся більшою мірою непорушеним з перспективою його комплексного вивчення пізніше.

Траншея 2 була інформативною лише з однієї зі сторін, південної: з іншої, північної, смуга прокладання водогону пролягала по краю вже існуючого котловану каналізації чи іншого водогону. Відразу ж на її початку, із західного боку було виявлено наступний об'єкт.

Об'єкт 2 у складі двох ям: «західна», на кутку – це перекоп XIX–XX ст., значною мірою осипалася у процесі вибирання й не досліджувалася. Рештки «східної» (власне об'єкт 2, про який йде мова) – це залишки невеликої ями XVIII ст. В цій частині під час зачистки знайдено розвал горщика – димленої посудини опуклобюхих форм, з відігнутим краєм та плавним внутрішнім переломом на шийці. Декор рельєфний і лискований: горщик прикрашений скошеними вправо (рука лівші?) відбитками палички по зовнішньому краю зрізу, рядами ритованих ліній нижче шийки та в нижній частині корпусу, між якими – скошена безперервна зигзагоподібна хвиля лощення (рис. 5: 1).

Серед окремих знахідок з об'єкту – свинцева куля, залізний цвях, бронзова пластина (рис. 5: 2–4).

Виразний розвал горщика, уламки зеленого напівпрозорого скла з пухирцями повітря звідси, інші спостереження над характером заповнення, дозволяють датувати «східну» частину об'єкту 2 часом не пізніше XVIII ст.

Біля східної стінки цієї ями було знайдено частину складеного купкою не в анатомічному порядку кістяка людини (рис. 6). Останній був детально досліджений співатором.

Поховання 1. Для аналізу надійшов неповний кістяк дорослої людини, про що свідчить співпадіння за віковими та статевими ознаками та кількість кісток, що не перевищує приналежності одному індивіду. В наявності череп без нижньої щелепи (збереглися зуби верхньої щелепи 16, 26, за класифікацією Всесвітньої орга-

нізації охорони здоров'я), 5 фрагментів ребер, поясний хребець, частина тазової і плечова кістки.

Терміни зростання черепних швів, діафізів, епіфізів довгої трубчастої кістки, ступінь стертості зубів (4–5 балів), відповідають вікові 50–55 років.

Всі наявні гендерні ознаки (в черепі, тазовій кістці) підходять особі чоловічої статі. На це побічно вказує й дуже виражений м'язовий рельєф, і розмір голівки плечової кістки (можливість використання аналізу зубів у визначенні статевої характеристики була обмежена через значну стертість [2]).

Довжина фрагмента плечової кістки 34,9 мм, що за таблицями різних авторів вказує на зріст людини за життя – 178,0–180,0 см.

Тож кістяк належав чоловікові у віці 50–55 років, зріст якого досягав 178,0–180,0 см.

Патології кісток і зубів, зубних відкладів на збережених зубах не виявлено (що побічно вказує на споживання індивідом за життя дуже твердої їжі). Відсутні зуби втрачені після смерті, про що свідчить стан луночок без патології і дефектів (не закриті).

Цікавим фактом вважаємо повну відсутність зубів мудрості на верхній щелепі (справжня адентія). Такі явища редукції у значній кількості були простежені у мешканців Полтави, починаючи з доби пізнього українського середньовіччя [1].

На лобній та лівій тім'яній кістках є два наскрізні дефекти розмірами близько 2 см у діаметрі. Походження дефектів давнє (до речовини кістки потрапили елементи частинок ґрунту), можливо, їх поява й призвела до смерті індивіда (наскрізний вогнепальний чи металевий отвір?). Стверджувати це точно не можна, адже немає адекватних методів такого визначення.

Однак на правій тім'яній кістці є безліч ушкоджень (кісткових рубців), що цілком або частково зажили (з елементами загоєння) на момент смерті. Це, в свою чергу, вказує, що людина упродовж усього свого життя отримала чимало ран (такі кісткових мозолів нараховано 5, і плюс два наскрізні дефекти). З великою часткою ймовірності можна стверджувати, що нелетальні ураження кісток отримані за 5–10 років перед смертю [5] (рис. 6).

Таким чином, ідентифікований чоловік у віці 50–55 років, що жив у епоху пізнього середньовіччя, якого можна було вважати практично здоровим. Відсутність зубних відкладів вказує на споживання індивідом твердої їжі, розвиток м'язового рельєфу – на високі фізичні навантаження, дефекти в кістках – на отримання травм і ран упродовж життя. Вірогідніше за все, чоловік загинув від наскрізного поранення.

Безсумнівно, зазначені антропологічні рештки (певно, з якогось окремого поховання) трапилися будівельникам «об'єкту 2» XVIII ст. під час копання ями. На той час тіло небіжчика вже втратило м'язовий покрив, що дало можливість скласти їм кістки купою під стінкою ями, після чого продовжити експлуатувати сам об'єкт.

Так само, як яма східної частини об'єкту 2 датована не пізніше XVIII ст., можна віднести це захоронення до часу не раніше власне означеного століття, умовно – до XVII ст. включно. За характерними ознаками кістяка встановлено, що він належить людині Нового часу («пізнього українського середньовіччя»). Отже, можемо припустити, що це – захоронення якогось жителя (а судячи з характеру ран – людини військової спеціалізації) Кременчуцької фортеці XVII ст. Відсутність інших

захоронень у цьому секторі схиляє до думки про його ситуативне й випадкове тут розміщення, причиною чого, можливо, були якісь військові сутички.

Усі інші об'єкти, виявлені у траншеї 2 (об. 3–6) можна віднести до XVIII ст., можливо окремі – із продовженням життя в перші десятиліття XIX ст. Комплексів пізнішого часу тут не виявлено, що може свідчити про незабудованість цієї частини території колишньої фортеці.

Більшість з означених об'єктів – значно заглиблені в ґрунт споруди, на зразок погрібків (об. 3–5). **Об'єкт 3** мав досить великі розміри, а в профілі був аналогічним споруді-погребу «об. 9» з пункту Настасівка II на Хорольщині (дослідження 2017 р.), що датований серединою – другою половиною XVIII ст. [7, арк. 18–22, рис. 5: об. 9].

Об'єкти 4 та 5 не вирізнялися якимись особливостями. У заповненні кількох комплексів трапилися фрагменти посуду давньоруського часу (про що йшла мова вище). Керамічні комплекси дають можливість віднести їх функціонування до XVIII ст. (рис. 7: 3–4, 6–10). Більшість з цих об'єктів дуже слабо насичені знахідками. Певно, заповнювалися вони природно завалами й затьоками, а не використовувалися як смітники.

Більше знахідок трапилося у слабо заглибленому **об'єкті 6** (рис. 7: 11–14), де простежено рештки завалу опалювальної споруди з окремими уламками пічних кахлів. Це єдина житлова, а не господарська, будівля Нової доби. Як бачимо з плану 1746 р., ця частина території укріпленого посаду фортеці була слабо забудованою [3, с. 412; 4, л. 4, изобр. 8].

З культурних нашарувань поза межами об'єктів походять ще дві індивідуальні знахідки: бронзовий перстень на пластині з щитком із вусиками для тримання вставки-каміня (втрачений), декорований біля щитка штампованими зображеннями квіток (рис. 3: 9), та білого металу (срібний?) штампований пустотілий гудзик конусоподібної форми з петелькою. На пласкій нижній основі штампований візерунок у вигляді квіткової розетки (рис. 3: 8).

Короткі висновки з проведених робіт:

1) наступні археологічні дослідження є сенс проводити на цій ділянці саме пошуковими траншеями, з метою виявлення об'єктів, так як дослідження самого культурного шару не дадуть обнадійливих результатів;

2) накладання плану 1748 р. Кременчуцької фортеці (з атласу Ф. Ласковського, де збережено масштабну лінійку [4, л. 4, изобр. 8] на сучасну карту міста показує, що ділянка наглядових робіт повністю знаходиться в межах укріпленого посаду XVIII ст., наближаючись місцем розміщення траншеї 1 до контурів замку (можливо, саме тому тут і відсутні об'єкти козацької доби);

3) певні умовисновки можна зробити й на основі вивчення (хоч і не надто численної за кількістю) кераміки козацької доби: спостерігається велика питома частка саме димленого посуду, що, як здається, вже можна вважати певним характерним територіальним лакмусом матеріальної культури регіону (міста, сотні, а можливо – й полку);

4) ще одна характерна ознака – переважання декоративних зачіпок чи насічок по зрізу вінця, крайкування поливою, і зрідка – ангобовий розписний декор. Цікаво, що такий декор уважався характерним, наприклад, у Полтаві, лише для комплексів до поч. XVIII ст. Можливо, тут ми маємо «затримку» цієї традиції, тож питання датування такої кераміки має розглядатися зі врахуванням регіональних особливостей.

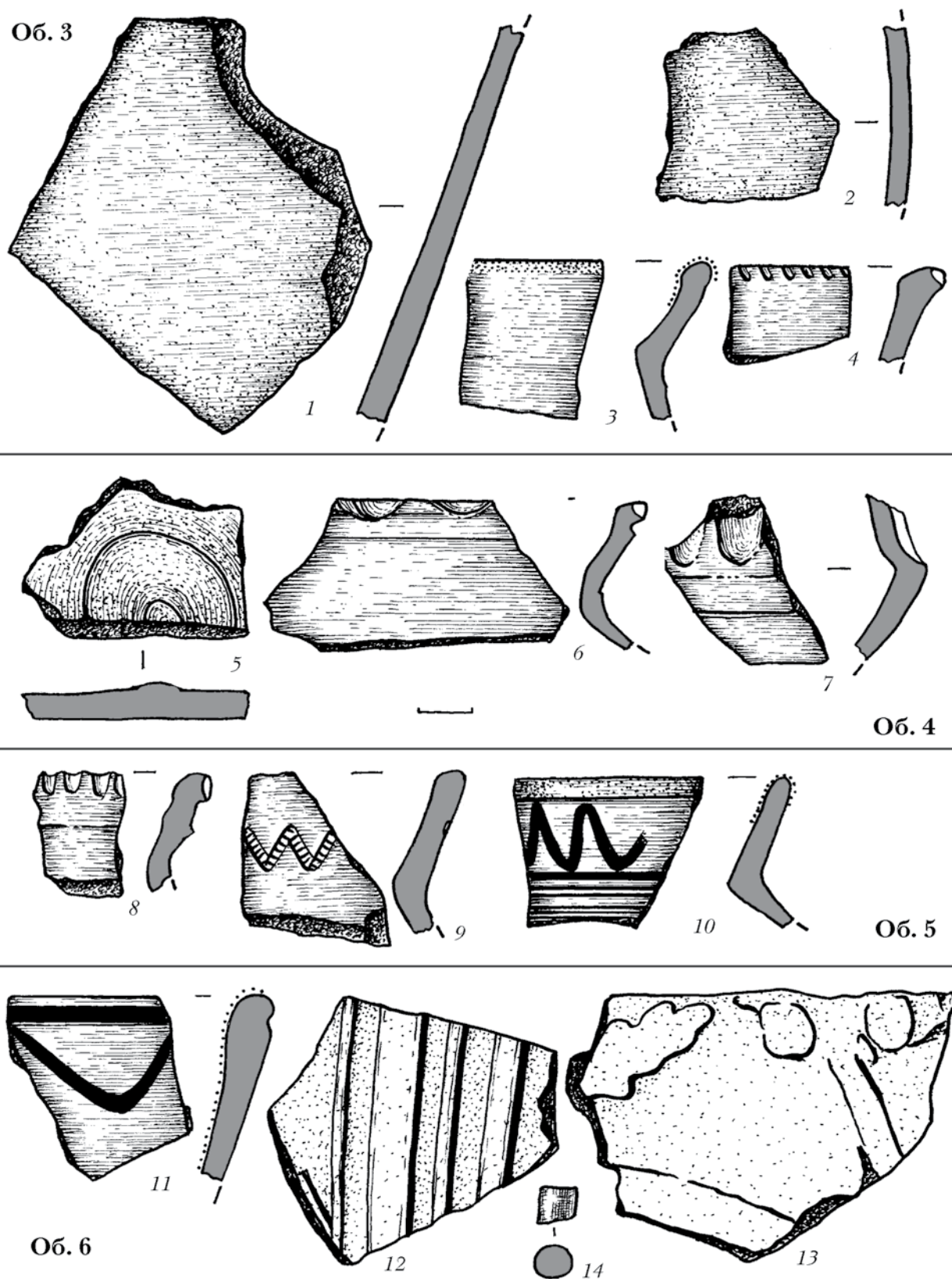

Рис. 7. Об'єкти 3–6, знахідки.
1–13 – кераміка, 14 – свинець.

Означені роботи хоч і не надали значних за кількістю археологічних матеріалів (зокрема, речових) з меж історичного ареалу міста, але створили можливість визначити принципи та напрямки пошуку меж (локалізації) замкової частини укріплення XVII–XVIII ст., меж посаду фортеці, та виявили перспективи дослідження, принаймні, одного житлово-господарського об'єкту давньоруської доби.

Джерела і література

1. **Артем'єв А. В.** Еволюційні особливості розвитку захворювань на карієс зубів у людини: автореф. дис. ... канд. мед. наук: спец. 14.01.22 «Стоматологія» / А. В. Артем'єв. – Полтава, 2012. – 19 с.
2. **Дмитренко С. В.** Анатомия зубов человека / С. В. Дмитренко, А. И. Краюшкин, М. Р. Сапин. – М.; Нижний Новгород, 2000. – 193 с.
3. Кременчуцька фортеця // Полтавщина: енциклопедичний довідник / [за ред. А. В. Кудрицького]. – К.: «Укр. Енциклопедія» ім. М. Бажана, 1992. – С. 412.
4. **Ласковский Ф. Ф.** Карты, планы и чертежи к III части материалов для истории инженерного искусства в России / Соч. Ф. Ласковского, военного инженер-генерал-лейтенанта. – СПб.: В типогр. Император. академии наук, 1866. – 74 л.
5. **Пашкова В. И.** Основные вопросы и методы экспертизы прижизненных признаков личности по костным останкам / В. И. Пашкова // Судебно-медицинская экспертиза. – М., 1962. – № 2. – С. 72–73.
6. **Супруненко О. Б.** Нові археологічні дослідження на Кременчуччині / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В. – Київ; Полтава: Вид-во «Фірма «Техсервіс», ВЦ «Археологія», 2006. – 146 с.
7. **Супруненко О. Б.** Звіт про пам'яткоохоронні роботи (археологічні розкопки та нагляд). – Т. 2: Селище Настасівка-2. – Львів; Полтава, 2017 / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – Надходження 2018 р. – 49 арк., 81 рис., 115 табл.

В. В. Шерстюк, А. В. Артем'єв

Нові дослідження в історичному ареалі Кременчука

Нещодавно в історичному ареалі міста Кременчук Полтавської області проводилися принагідні наглядові дослідження, пов'язані з прокладанням лінії водогону. Зафіксовані місця розміщення 6 комплексів, які, в перспективі, можуть стати об'єктами майбутніх розкопок. 5 із них належать спорудам XVIII ст., і лише один – XII ст.

Ключові слова: Кременчук, давньоруський час, козацька доба, фортеця, поховання.

V. V. Sherstiuk, A. V. Artemiev

New Researches in the Historical Area of Kremenchuk

Archaeological supervision over the construction of the water line in the historical and archaeological area of Kremenchuk Poltava Region was carried out in 2018. The location of 6 complexes, which in the future could become objects of excavation, was fixed. 5 of them belong to the constructions of the 18th century, only one well-preserved is dated to the 12th century.

Keywords: Kremenchuk, the Ancient Russ Time, the Cossacks Time, fortress, burial.

